

TAUTOLOGINIAI VEIKSMAŽODŽIŲ AIŠKINIMAI „LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE“

A. KUČINSKAITE

Tautologiniu vadinamas toks aprašomasis aiškinimas, kai aiškinamojo žodžio reikšmės apibrėžime vartojamas tos pačios šaknies žodis.

„Lietuvių kalbos žodyne“, kaip ir daugelyje kitų kalbų žodynų, tautologiniu būdu dažniausiai aiškinamos priešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmės. Pvz.:

sujusti imti judėti.

prakepti truputį, paskubomis iškepti.

perkirsti kertant padalyti į dvi dalis¹.

Tautologiniais apibrėžimais „Lietuvių kalbos žodyne“ neretai aiškinami ir nepriešdėlėtieji veiksmažodžiai. Šiame straipsnyje kaip tik ir norime atkreipti dėmesį į tokius atvejus, kuriais pakankamai aiškiai ir palyginti tiksliai galima atskleisti nepriešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmes tautologiniais veiksmo nusakymais.

A. VARDAŽODINĖS KILMĖS VEIKSMAŽODŽIAI

I. Veiksmažodžiai, kilę iš daiktavardžių

1. Iš daiktavardžio kilęs veiksmažodis žymi ne tik veiksmą, bet kartu rodo ir objektą, į kurį tas veiksmas nukreipiamas arba kurio tuo veiksmu siekiama. Tautologiniame tokio veiksmažodžio aiškinyje duodamas platesnės reikšmės veiksmažodis su tos pačios šaknies daiktavardžio galininko ar kilmininko linksniu, rodančiu veiksmo objektą. Pvz.:

aviečiauti rinkti avietes.

grybauti rinkti grybus.

kirmėliauti rinkti kirmėles, ieškoti kirmėlių.

kiškiauti medžioti, gaudyti kiškius.

¹ Plg.: поговорить говорить некоторое время; докупать покупать что-либо в дополнение к ранее купленному; перегрызть грызя, разделять на части. Словарь современного русского литературного языка, Академия Наук СССР, Институт русского языка (toliau — ССРЯ); abwerfen eine Last zu Boden werfen, hinunterwerfen; anfliegen fliegend herankommen. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für deutsche Sprache und Literatur, Lfg. 1—2, Berlin, 1961 (toliau — WDG).

balnoti dėti arkliui balną.

kamanoti užmauti arkliui kamanas².

2. Iš daiktavardžio kilęs veiksmazodis žymi ne tik veiksmą, bet kartu duoda užuominą apie veiksmo rezultata ar veiksmo būdą. Aiškinama platesnės reikšmės veiksmazodžiu su tos pačios šaknies daiktavardžio galininku (kartais su prielinksniu „i“) arba įnagininku (kartais su prielinksniu „su“). Pvz.:

kilpoti daryti kilpas.

garbanoti daryti garbanas.

kepaluoti daryti iš tešlos kepalus.

jausminti kelti, žadinti jausmus.

kamuoliuotis mestis į kamuolį.

kaupuoti pilti su kaupu.

keruoti augti kerais.

gurkšnoti gerti pamažu, mažais gurkšniais.

galvokuoti debesims eiti galvokais³.

3. Iš daiktavardžio, reiškiančio įrankį, priemonę ar medžiagą, kilęs veiksmazodis žymi tuo įrankiu, priemone ar medžiaga atliekamą veiksmą. Reikšmė nusakoma platesnės sąvokos veiksmazodžiu su to daiktavardžio įnagininku (kartais su prielinksniu „su“). Pvz.:

diržuoti lupti diržu.

kapliuoti kaupti bulves, daržoves su kapliu.

kanabėkuoti versti iš vežimo mėšlą su kanabėku.

kiulkiuoti penėti kiulkais.

kankliuoti skambinti kanklėmis.

cukruoti barstyti cukrum.

druskuoti berti druska.

auksinti padengti auksu⁴.

4. Iš daiktavardžio kilęs veiksmazodis žymi procesą, rodantį, kad subjektas įgauna savybių, panašių į tuo daiktavardžiu reiškiamo daikto (asmens) savybes ar virsta tuo daiktu (asmeniu). Reikšmė paprastai apibūdinama formule „virsti kuo“ arba „įgauti kokių savybių“, „darytis panašiam į ką“. Pvz.:

anglėti virsti anglimi.

kaulėti virsti kaulu.

gintarėti virsti gintaru.

miesčionėti įgauti miesčionio savybių.

geležėti darytis kaip geležiai.

² Plg.: седлать надевать и прикреплять седло на спину животного (лошади, осла и т. п.). Словарь русского языка в четырех томах, Академия Наук СССР, Институт русского языка (toliau — СРЯ); adressieren die Adresse auf eine Postsendung schreiben WDG.

³ Plg.: периться покрываться перьями; петлять игти, двигаться не прямо, геляя петли ССРЯ; ржаветь покрываться ржавчиной СРЯ; adeln jmdn. in den Adelsstand erheben WDG.

⁴ Plg.: пилить разрезать пилой различные материалы (гравесину, металл и т. п.); маслить мазать, поливать маслом что-либо; крахмалить мочить перед глаженьем в растворе крахмала для придания твердости, глянца (о белье, платье) ССРЯ; сахарить посыпать сахаром; солить сыпать соль в какое-л. или на какое-л. кушанье, приправлять солью СРЯ; angeln Fische mit der Angel fangen WDG.

galvijėti darytis panašiam į galviją.

kempėti virsti panašiu į kempę⁵.

5. Iš daiktavardžio kilęs veiksmažodis žymi būseną, rodančią, kad subjektas patiria tuo daiktavardžiu išreikšto veikėjo kenksmingą veiksmą. Aiškinama formulėmis „būti kieno ėdamam, graužiamam, kapojamam...“ Pvz.:

kirmėlėti būti ėdamam kirmėlių.

kirmgraužoti būti graužiamam kirmgraužų.

kandėti būti kapojamam kandžių.

6. Iš daiktavardžio kilusiu veiksmažodžiu pasakoma, kad veikėjas atlieka tam tikras pareigas, kuo nors verčiasi, yra kokios nors profesijos ar socialinės padėties. Aiškinama formule „būti kuo, verstis kuo; eiti, atlikti atitinkamas pareigas“. Pvz.:

girininkauti būti girininku.

kalviauti būti kalviu, verstis kalvio amatu.

kareiviauti būti kareiviu, atlikti karinę prievolę.

karininkauti būti karininku, eiti karininko pareigas.

dailidžiauti verstis dailidės amatu.

kerdžiauti eiti kerdžiaus pareigas.

kampininkauti būti kampininku⁶.

Pažymėtina, kad kai kurių veiksmažodžių, aiškinamų tautologiniu apibrėžimu, neįmanoma jungti į kokias nors reikšmines grupes. Tai individualūs tautologinio aiškinimo atvejai, pvz.: **kerštauti ketinti keršyti, grasinti kerštu; giminiuoti su giminėmis laikyti giminystę** ir t. t.

II. Veiksmažodžiai, kilę iš būdvardžių

1. Iš būdvardžio kilęs veiksmažodis žymi veiksmą, kuriuo objektui suteikiama tuo būdvardžiu išreikšta ypatybė. Aiškinama formule „daryti kokį“. Pvz.:

kartinti daryti kartų.

gelsvinti daryti gelsvą.

jauninti daryti jauną.

kietinti daryti kietą, kietesnį.

gilinti daryti gilesnį.

gardinti daryti gardesnį⁷.

2. Iš būdvardžio kilęs veiksmažodis žymi būseną, rodančią, kad subjektas tikrai ar tariamai turi tuo būdvardžiu išreikštą ypatybę. Aiškinama formule „būti, atrodyti kokiam“. Pvz.:

giedruoti būti giedram.

juoduoti būti, rodytis juodam.

⁵ Plg.: леденеть превращаться в лед; костенеть делаться твердым подобно кости ССРЛЯ.

⁶ Plg.: кузнечить заниматься кузнечным делом (простореч.); плотничать выполнять работу плотника; быть плотником ССРЛЯ; служить быть слугой, прислугой (устар.) СРЯ; amtieren eip Amt versehen, fungieren WDG.

⁷ Plg.: коротить делать более коротким ССРЛЯ; равнять делать равным, равноценным СРЯ; altern jmdn., etw. frühzeitig alt machen; aktivieren jmdn., etw. aktiv machen WDG.

geltonuoti geltonam būti, geltonam atrodyti.
lygiuoti būti lygiam⁸.

3. Iš būdvardžio kilęs veiksmažodis žymi procesą, kuriuo daiktas įgauna tuo būdvardžiu reiškiamą ypatybę. Aiškinime vartojamas veiksmažodis *darytis* su to būdvardžio naudininku arba veiksmažodis *eiti* su tos pačios šaknies būdvardiniu prieveiksmiu, turinčiu priesagą -yn. Pvz.:

kartėti darytis karčiam.
gelsti darytis gelsvam, geltonam.
kietėti darytis kietam.
gerėti darytis geresniam.
kilnėti eiti kilnyn, darytis kilnesniam.
giedrėti eiti giedryn.
gyvėti eiti gyvyn⁹.

B. GARSĄŽODINIAI VEIKSMAŽODŽIAI

Veiksmažodžiai, kilę iš garsinių ištiktukų, nusakančių gyvulių ar paukščių balsus, aiškinami platesnės reikšmės veiksmažodžiu ir tuo ištiktuku. Pvz.:

karkti rėkti balsu „kar, kar, kar“ (apie vištą).
čirikšterėti surikti „čirikšt“.
gagėti rėkti „ga, ga, ga“ (apie žąsį).
kukuoti šaukti „kukū“ (apie gegutę)¹⁰.

Tautologiniu būdu „Lietuvių kalbos žodyne“ kartais aiškinami ir kiti ištiktukiniai veiksmažodžiai, pvz.:

kėpterti kėpt griūti.
keperkščiuoti eiti keperkšt, keperkšt.
karkšėti karkš karkš daužyti.
kabuldinti kabuldi, kabuldi mušti ar ką kita daryti.

Pastarieji ištiktukinių veiksmažodžių aiškinimo pavyzdžiai atrodo kiek juokingi¹¹. Be to, daugelis ištiktukų ir iš jų kilusių veiksmažodžių tėra pažįstami tik atskiroms tarmėms. Aiškinti į literatūrinę kalbą neįėjusius veiksmažodžius tokiais pat nežinomais ištiktukais, iš kurių pats aiškinamasis veiksmažodis kilęs, nevertėtų. Žodyno vartotojams žymiai daugiau būtų naudos, jei optinis ar akustinis ištiktukinių veiksmažodžių vaizdas būtų nusakomas aprašomuoju būdu (kartais sinonimu), o skliausteliuose būtų duodama palyginamoji nuoroda į atitinkamą ištiktuką. Pvz.:

⁸ Plg.: равняться быть или считать себя равным кому-л. СРЯ; горчить иметь горький, горьковатый привкус ССРЯ; ähneln jmdm. ähnlich sein WDG.

⁹ Plg.: краснеть становиться красным, приобретать красный цвет; молодеть становиться молодым, моложе; плотнеть становиться более плотным ССРЯ; твердеть становиться твердым или более твердым; яснеть становиться ясным или более ясным СРЯ; altern alt werden WDG.

¹⁰ Plg.: куковать издавать крик «куку» (о кукушке); мяукать издавать звуки «мяу» (о кошке и других кошачьих) ССРЯ.

¹¹ Panašių aiškinimų A. Juška yra davęs žodžių iliustracijoje, pvz.: Kersnoti yra joti kratydamos — kers, kers, kers (A. Ю у ш к е в и ч, Литовскій словарь съ толкованіемъ словъ на русскомъ и польскомъ языкахъ, вып. III (т. II, вып. I), Петроградъ, 1922).

klibinkštuoti eiti šlubuojant (plg. *klibinkšt*).

žnekteleėti su dusliu garsu kristi ant žemės kam nors sunkiam, sudribusiam (plg. *žnekt*).

šlumštelėti kristi ant žemės kam nors minkštam, čižančiam (plg. *šlumšt*).

kliunkteleėti kristi į ką skystą (plg. *kliunkt*).

C. VEIKSMAŽODINĖS KILMĖS VEIKSMAŽODŽIAI

Tam tikrų reikšminių skyrių veiksmažodžiai — vadinamieji mažybiniai, dažniniai, priežastiniai, parūpinamieji — „Lietuvių kalbos žodyne“ paprastai aiškinami nuorodomis į pirminį veiksmažodį. Atskirais atvejais, kai tų nuorodų neužtenka, mažybinių, dažninių ir priežastinių veiksmažodžių reikšmės aiškinamos tautologiniais apibrėžimais.

1. Mažybiniai veiksmažodžiai. Tautologiniuose jų apibrėžimuose duodamas tos pačios šaknies veiksmažodis surieveiksmiais *kiek*, *truputį*, *pamažu*, *palengva*, *iš lengvo* ir kt. Pvz.:

gąstelėti kiek nusigąsti.

kapstelėti truputį pakapstyti.

kapstenti palengva kapstyti.

kedelenti iš lengvo kudenti.

2. Dažniniai veiksmažodžiai. Tautologiniuose jų aiškinimuose vartojamirieveiksmiai *tarpais*, *su pertraukomis*, *nuolat*, *dažnai*, *šen ten*. Pvz.:

karksėti tarpais karkti.

kaukčioti kaukti su pertraukomis.

kiloti nuolat, dažnai kelti ką.

lekioti šen ten lėkti.

3. Dažniniai-mažybiniai veiksmažodžiai. Tautologiniuose jų apibrėžimuose vartojami veiksmo kartojimą, lengvumą, silpną veiksmo intensyvumą nusakantysrieveiksmiai ar kitomis kalbos dalimis išreikštos būdo aplinkybės. Pvz.:

keplioti dažnai, po truputį kepti.

kalinėti pamažu, iš lengvo kalti vieną po kito.

4. Priežastiniai veiksmažodžiai. Aiškinami formulėmis „daryti, kad“ su tos pačios šaknies veiksmažodžio tariamosios nuosakos III asmeniu. Pvz.:

kepinti daryti, kad keptų.

kirmydyti daryti, kad kirmytų.

girgždinti daryti, kad girgždėtų.

jukdyti daryti, kad juoktų.

„Lietuvių kalbos žodyne“ tautologiniais apibrėžimais aiškinamos veiksmažodžių reikšmės ir kitais, čia nesuminėtais, atvejais. Pavyzdžiui, taip aiškinami ir negausūs veiksmažodžiai, kilę iš skaitvardžių, įvardžių,rieveiksmių: **ketverinti** keturis kartus didinti; **vienodėti** darytis vienodesniam; **ganėti** būti gana ir t. t. Tautologiškai dažniausiai aiškinami ir dvišakniai veiksmažodžiai, pvz.: **gardžiaušniauti** valgyti gardžiuosius kąsnius; **kiškiakopūstauti** rinkti kiškio kopūstus.

Pagaliau tautologiniais apibrėžimais „Lietuvių kalbos žodyne“ aiškinami ne vien veiksmažodžiai, bet ir kitų kalbos dalių žodžiai, pavyzdžiui, daiktavardžiai

(globėjas kas globoja; gamtininkas gamtos mokslų specialistas; jaunuolis jaunas žmogus), būdvardžiai (gūbriuotas su gūbriais; iltingas kuris su ilgomis iltimis). Kitų kalbos dalių tautologinio aiškinimo atvejai šiame straipsnyje nenagrinėjami.

Nors tautologiniai reikšmių aiškinimai kai kurių leksikologų laikomi nepakankamais¹², tačiau, kaip matėme, tam tikrais atvejais jie visiškai pateisinami ir priimtini dėl kelių priežasčių:

- 1) Tautologinis apibrėžimas pasižymi trumpumu (pvz., **garuoti** leisti garus);
- 2) yra pakankamai aiškus (pvz., **kainoti** nustatyti kainą);
- 3) tautologiniu apibrėžimu paaiškinama ne tik žodžio reikšmė, bet parodoma ir žodžio kilmė ar jo ryšys su kitu tos pačios šaknies žodžiu (pvz., **kairiuoti** dirbti kairiąja ranka).

Suprantama, tautologiniai aiškinimai pateisinami tik tada, kai apibrėžime vartojamas tos pačios šaknies žodis yra žodyne paaiškintas aprašomuoju būdu arba plačiai vartojamu sinonimu. Aiškinimai siaurai vartojamais sinonimais apsunkina žodyno vartotojus. Kartais reikia pereiti net kelias „pakopas“, kol galutinai paaiškėja aiškinamojo žodžio reikšmė¹³.

Tinkamai pavartoti tautologiniai aiškinimai savo verte beveik prilygsta ne-tautologiniams aprašomiesiems apibrėžimams ir žymiai geriau atskleidžia žodžių reikšmes, kaip sinonimai ar nuorodos.

ТАВТОЛОГИЧЕСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ ГЛАГОЛОВ В «СЛОВАРЕ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА»

А. КУЧИНСКАЙТЕ

Резюме

Тавтологическими определениями в «Словаре литовского языка» толкуются различные производные глаголы: 1) именного происхождения (образованные от существительных, нпр., *kilpoti daryti kilpas* — «петлять — делать петли»; от прилагательных, нпр., *juodinti daryti juo-*

¹² Pvz., J. Galkina-Fedoruk, kritikuodama S. Ožegovo žodyno tautologinius aiškinimus, sako, kad žodžio мепка apibrėžimas „определенный размер“ esąs, tiesa, trumpas, bet nepakankamai atskleidžias žodžio reikšmę, nes savo turiniu jis tautologinis. Plg. E. M. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексика, М., 1954, p. 191.

¹³ Ryškus tokių neleistinų „pakopų“ pavyzdys yra „Lietuvių kalbos žodyno“ V tome: *kabarzuoti kabarzu, kabarzu joti.*

kabarzu kepersu.

kepersu kiverzai.

kiverzai keverzai.

keverzai nevikriam, negražiam ėjimui nusakyti.

Be to, reikia žiūrėti, kad tautologiniame apibrėžime vartojamas tos pačios šaknies žodis nebūtų aiškinamas, nors ir netiesiogiai, „idem per idem“ („ratu“), pvz.:

gailėti jausti gailėsti.

gailėstis gailėjimas.

gailėjimas → gailėti.

dą — «чернить — делать черным»), 2) междометные глаголы (нпр., *miaukti rėkti miau* — *apie katę* — «мяукать — кричать мяу — о кошке»), 3) глагольного происхождения глаголы: деминутивные (нпр., *kąstelėti kiek įkąsti, truputį atsikąsti* — «куснуть — слегка укусить, немного откусить»), итеративные (нпр., *karksėti tarpais karkti* — «время от времени каркать»), каузативные (нпр., *jukdyti daryti, kad juoktųs* — «сместить — делать, чтоб смеялся»).

Некоторые группы производных глаголов в «Словаре литовского языка» толкуются по определенным формулам. Например, глаголы, образованные от прилагательных, выражающие процесс, подвергаясь которому предмет приобретает свойства прилагательного, толкуются с помощью глагола *darytis* — «делаться» и дательного падежа этого прилагательного (*kietėti darytis kietam* — «твердеть делаться твёрдым») или глаголом *eiti* «идти» с наречием того же корня, образованным от прилагательного (*aiškėti eiti aiškyn* — «яснеть — становиться более ясным»).

Удачно применённое тавтологическое толкование приравнивается к нетавтологическим описательным определениям слов. Тавтологические определения кратки и достаточно ясны. Кроме того, тавтологическое определение не только разъясняет смысл слова, но и указывает на его происхождение или же связь с другим словом того же корня.
